

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2021 | 3. SZÁM
LXIII. ÉVFOLYAM |

Kuffart Hajnalka – Neumann Tibor
Az esztergomi érseki udvartartás szervezése 1486/87-ben

Papp Júlia
Az 1526. évi mohácsi csata helyszínének emlékezete

Nagy Kornél
Minas Paronean örmény unitus misszionárius Erdélyben (1720–1738)

Michael K. Silber
Kossuthot megáldja egy rabbi

Konrád Miklós
Vegyes házasság és asszimiláció

Keresztes Csaba
Az emigrációs Hungarista Mozgalom és az 1956-os forradalom

Pritz Pál
Bárdossy László és Bajcsy-Zsilinszky Endre

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:*

<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>

A 2021-es évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Tudományos Akadémia
és az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXIII. évfolyam, 2021. 3. szám

TANULMÁNYOK

- Kuffart Hajnalka -Neumann Tibor** „Olyan szép kísérete lesz, mint kevés úrnak Itáliában”. Az esztergomi érseki udvartartás szervezése 1486/87 folyamán 323
- Papp Júlia** Az 1526. évi mohácsi csata helyszínének emlékezete 383
- Nagy Kornél** Konstantinápolyból Temesvárra. Minas Paronean örmény unitus misszionárius viszontagságai Erdélyben (1720-1738) 427
- Michael K. Silber** Kossuthot megáldja egy rabbi. Egy politikai legenda metamorfózisa 459
- Konrád Miklós** Vegyes házasság és asszimiláció. Érvek a keresztény–zsidó házasság bevezetése mellett 483
- Keresztes Csaba** Az emigrációs Hungarista Mozgalom és az 1956-os forradalom 495

HAGYATÉK

- I. Tóth Zoltán** Székelyek és románok Kézai mester *Gesta Hungarorum*ában.
II. rész 525

MÉRLEG

- Pritz Pál** Bárdossy László és Bajcsy-Zsilinszky Endre 557

MÉRLEG

BÁRDOSSY LÁSZLÓ ÉS BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE

PRITZ PÁL

Az esszé és a monográfia műfajáról

Két éve jelent meg a tehetséges fiatal Bartha Ákos nagy érdeklődéssel várt Bajcsy-Zsilinszky Endre-életrajza.¹ A hetedfélszáz oldalas munka hatalmas tudásról tanúskodik. Rengeteg, eddig ismeretlen adatot és összefüggést tartalmaz. Kiváltképpen elismerést érdemel a mártír utóéletét önálló könyvnyi terjedelemben bemutató rész. Monográfia ellenben – sajnos – nem született. Dolgozatom megírásával ebbe az irányban kívánok – egyetlen, ám igen fontos személy vonatkozásában – utat vágni.

Többeket bizonyára mehökkentő állításom feltehetőleg bővebb kifejtést igényel. Mivel nem a mehökkentés, hanem a beláttatás a célom, ezért egy általános gond felvetésével kell kezdenem: lépten-nyomon fogalomhasználati problémába ütközünk. Témánk szempontjából az esszé és a monográfia kérdését kell szóba hoznom. Az esszé műfajának közismerten Thomas Babington Macaulay (1800–1859) a klasszikusa, a 19. század hatalmas hatású brit történésze, politikai gondolkodója. Fő műve, az Anglia történetét 1688 és 1702 között tárgyaló munka a liberális (*whig*) történetírás remeke, a fénykorát élő Brit Birodalom és az alkotmányos brit monarchia alapműve. A közgondolkodás mégis az irodalmi igényességgel megírt, sziporkázó, ám nem bizonyított állításokat tartalmazó, többnyire rövidebb terjedelmű írásokra érti az esszét. Az valóban lehet ilyen is, ám – mint Macaulay messze fénylő példája is mutatja – messze nem mindig ilyen: lehet kimondottan tudományos mű is. Olyan alkotás, amelyet szerzője lebilincselően jó stílusban, jegyzeteket visszafogottan használva, azokat csak a legszükségesebb helyekre szorítkozva ír meg. Az esszé fogalma tehát ugyancsak illik az ilyen tudományos művekre is. Erejük titka jelentős mértékben nyelvezetükben rejlik: tiszta, erőteljes stílussal, a szöveg logikus felépítésével, lényegre törő, összegző jellegű fogalmazással kell az olvasót elbűvölni.

A monográfia műfajára térve vélhetőleg akkor fogalmazok a legvilágosabban, ha elmondom (azután majd jelen tanulmányom megfelelő helyén megismétlem), hogy nem vagyok Bárdossy László monográfusa.² A tragikus sorsú volt miniszterelnökről publikált számos írásom szakmai visszhangjára igazán nem panaszkodhatom. Ám érdemben még-

Pritz Pál DSc, egyetemi magántanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományok Doktori Iskola, Modernkori Magyarország Doktori Program.

¹ Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Bp. 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)

² Uo. 375.

sem tudtam változtatni azon a mély szakadékon, amely a hazai közgondolkodást Bárdossy László megítélésében is elválasztja. Annak idején Csurka István fenekelt el a *Magyar Fórum*-ban, hogy nem vagyok hajlandó meglátni a tragikus nemzeti hőst. A másik oldal sem jobb. 2016 szeptemberében a Klub Rádióban egyórás beszélgetésem volt Szénási Sándorral. Szinte azonnal mély felháborodottsággal telefonált egyik (irodalomtudós) kollégám, aki már másnap írásba adta, hogy vége a barátságunknak. Az okot abban jelölte meg, hogy megértő hangon beszéltem erről a népellenes, fasiszta bűnözőről. A történetnek ezzel nincs vége. Közös (szintén irodalomtörténetet búvárló) barátunkat hiába kértem, hogy tegyen világosságot a Széchenyi-díjas tudós fejében. Bár vele folytatott korábbi beszélgetéseinkből joggal vélelmezhettem, hogy hasonló felfogáson van, nem vette magára az engem megtagadó felebarátunk meggyőzésének kockázatát. Így valójában két embert veszítettem.

Még az új század első évtizedének első felében egyik jeles kolléganőnk – azt vélvén, hogy Bárdossyval foglalkozó írásaimból belátható időn belül monográfia kerekedik ki – csípősen azt kérdezte, mi érdekest látok a kivégzett politikusban. Egyetértésemről biztosítottam, s arról beszéltem, hogy nem a figura, hanem a jelenség foglalkoztat. Miként lehetne elérni, hogy a józan belátás lépjen a szélsőséges indulatok helyére. A *Hócipő* című satirikus lap 2019 augusztusában közölt, tényeknek fittyet hányó, mégis komoly szakmai fórumokon napvilágot látó, a tudományos munka határfokának borítékolható többszörösét beseprő írás alapján is jelenthetem: a helyzet teljesen reménytelen.

A történész mégis teszi a dolgát. Mert munkánk hivatás, s mert konokul él bennünk a meggyőződés, hogy a falra hányt borsó egyszer mégis falakat omlaszt majd le. Annál is inkább így lehet, mert a történetírás bizonyos értelemben egyfajta kollektív emlékezet. Bartha Ákos szóban forgó munkája meggyőzött arról, hogy neves kolléganőnknek nincs igaza: fanyalgása ellenére meg kell születnie egyszer egy Bárdossy-monográfiának. Hiszen – például – elengedhetetlenül szükséges a téren is tovább kutatni, hogy megtudjuk: milyen együttműködés volt a húszas években a Külügyminisztérium sajtópolitikai osztályát vezető Bárdossy László s a publicista Bajcsy-Zsilinszky Endre között. Természetesen sokkal többről, mint két ember kapcsolatáról van szó. A Horthy-rendszer jellegéről tudunk meg majd többet. Amelyről manapság jóval kevesebb érdemi kutatás folyik, mint a hetvenes-nyolcvanas években. A hatalmas öklözések, lármás összecsapások senkit ne tévesszenek meg. Mint alább majd ejtek szót róla, Bajcsy-Zsilinszky Endre a hatalom védte bensőségben volt ellenzéki politikus. Bárdossy László pedig úgy volt a Külügyminisztérium egyik főtisztviselőjeként a rendszer egy lényeges eleme, hogy közben ugyancsak kritikával szemlélte annak sok vonatkozásban ósdi, népellenes építményét.

Summázva: amint az esszének is merőben két értelme van, a monográfia fogalmáról is kétféle felfogás létezik. Nem kevesen gondolják azt, hogy ha valamiről, valakiről könyvet írunk, akkor monográfia született. Ha az testesre sikeredik, akkor akár nagymonográfiának is hihetjük. Valójában azonban a monográfia túlmutat konkrét témáján. A monográfus úgy alkot, hogy témáját minden vonatkozásában mélyen a korszakba ágyazza be. A beágyazáshoz pedig sokszor egy élet munkája szükségeltetik. Édeskevés lehet az adott téma akár elképesztően szerteágazó részletességű feltárása. Messze nem elegendő egy-

egy fontos kortörténeti témához egy-két, adott esetben csupán egyetlen munkát elolvasni. Főleg akkor kevés, ha az adott munka enyhén szólva nem tájékoztat, hanem félretájékoztat. Tehát ezen előljáró gondolatok végére érve: a biográfia fontos műfaj, de nem azonos a monográfia műfajával. Dernői Kocsis László – például – derék újságíró, sőt publicista volt. Kortársa Bajcsy-Zsilinszky Endrének. 1966-ban könyvet publikált a mártírról. Munkája mindenki számára hasznos, aki további kutatásokat folytat, de kötetéről aztán kiváltképpen túlzás azt gondolni, hogy monográfia lenne.³ Mindezek előrebocsátása után vágunk a dolgok közepébe.

Barátok voltak

Mindketten erőszakos halált haltak, mindketten rövid életet éltek. Bárdossy László (1890–1946) pályája a kormányfői székig ívelt, hogy azután háborús bűnösneként az új Magyarország igazságszolgáltatása oltsa ki életét. Megtélése körül ma sincs nemzeti közmegegyezés. Az 1989–1990-es rendszerváltás után bő évtizeden át országos erőt jelentő Magyar Igazság és Élet Pártja sikertelenül követelte emlékének a háborús bűnösség stigmájától történő megtisztítását. A másik oldal szélsőségei sem jobbak náluk. A szaktudományos publikációk érvei szintén leperegnek róluk: változatlanul fasiszta bűnöst látnak a kivégzett kormányfőben, aki bőven megérdemelte dicstelen végét. Utcák, terek természetesen nem őrzik emlékét.

Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944) életét 1944 karácsonyán a nyilas terror „igazságszolgáltatása” – még a kifejezés is blaszfémia – nyomán oltotta ki az állami hatalom. Nagy ívű pályájának emléke évtizedeken át volt viták tüzeiben. Mára ellenben a közmegegyezés irányába mutat, hogy az elmúlt évtizedek utcanévháborúja nevét és emlékét szinte érintetlenül hagyta. Ám így sem állítható maradéktalanul, hogy emlékét békévé oldotta volna az emlékezés.

Barátok voltak, de ez a barátság 1942 januárjának végén, februárjára végzetesen megromlott. Barátságuk fejezetei ma még feltáratlanok. A hetedfélszáz oldalas Bajcsy-Zsilinszky-életrajzban a 356. oldalon bukkan fel először Bárdossy neve, amikor már a külügyeket irányítja. Mint a jelen tanulmányban, a biográfiában is leginkább a meghasonlásuk históriájáról lehet tájékozódni. Népbírói perében a vádlott csak a másodfokon, az utolsó szó jogán elmondott beszédében szólt kissé bővebben kapcsolatukról. Tudta, hogy kivégzik, de – hisz’ ez a természetes – élni akart. Tudás és életöszön merőben két dolog. Az első fokon halálra ítélt a másodfokú tárgyaláson már jóval közelebb került a végéhez. Ki vethetne rá követ azért, mert történetüket helyzetét javító optikában adta elő?

„Nekem Bajcsy-Zsilinszky Endre barátom volt. Barátom volt mindig az igazságot kereső, lobogó lelkének sok színeváltozásában.” Valószínűleg utalt arra, hogy barátja a *Szózat*

³ Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky*, 360., 482. 211. j., 525. Bartha Ákos ez utóbbi helyen a publicista könyvét – teljesen megalapozottan – „gyenge színvonalúnak” mondja. Ennek apropóján – esetleges félreértéseket elkerülendő – helyénvaló leszzegeznünk, hogy monográfia írása sem ad menlevelet minőség dolgában. Közöttük is vannak jobb és gyengébb színvonalúak.

szerkesztőjeként „a német néptől remélt a magyarság számára mindent”, s barát maradt akkor is, „amikor ennek az ellenkezőjét hitte és hirdette”. Ám amikor azt ecsetelte, hogy barátságuk mégis változatlan maradt, mert – úgymond – a nézetek megváltozásának nincs köze a barátság megmaradásához, akkor már idealizál. Mert idealizálnia kellett.⁴

Helyünk és sorsunk Európában

Teleki Pál miniszterelnök öngyilkossága előtti napon, tehát 1941. április 2-án Lee Tibor sajtóügyész elrendelte Bajcsy-Zsilinszky Endre *Helyünk és sorsunk Európában* című munkájának elkobzását. Az ügyési döntést a műnek „az ország külpolitikai érdekeit sértő” tartalma indokolta.⁵ A helyzet természetesen jóval összetettebb volt. A korabeli magyar külpolitika – az 1938 és 1941 között, döntően Berlin erejéből megvalósult országnyi területű változások következtében – erősen függött a német birodalom jóindulatától. Hitler birodalmának érzékenységre belpolitikai okokból is komolyan ügyelni kellett: erősen megnőtt a szélsőjobboldali körök befolyása. A németek Bajcsy-Zsilinszky Endre nevét – említett fordulata óta – élénken figyelték. Új könyvével tovább sértette érdekeiket, érzékenységüket. Magyar szempontból volt ebben természetesen jó is. A kormányzat mozgásterét növelte. Teleki Pál miniszterelnök tehát – titokban – támogatta a könyv megjelenését, terjesztését.

1941 januárjában Bárdossy László a váratlanul meghalt Csáky István külügyminiszter helyére lépett. Az utókor a legtöbbször óhatatlanul leegyszerűsít. Telekit és Bárdossyt egybevetve előbbi németellenes kurzusát, utóbbinak szélsőségesen németbarát politikáját hangsúlyozza. Sokan még Teleki öngyilkosságának a tényét is kétségbe vonják. Mert az erőszakos halál – vélelmük szerint – a németek akarata szerint történt. Ellenben Bárdossy tizenegy hónapos miniszterelnöksége időszakában hazánk három németellenes nagyhatalommal – a Szovjetunióval, Nagy-Britanniával és az Észak-Amerikai Egyesült Államokkal – sodródott hadiállapotba. Ergo, napnál is világosabb, hogy a két politikus merőben más politikát folytatott. Az ellenzéki politikus könyvét betiltó törvényszéki végzés is természetesen Bárdossy László nyomására született.⁶

Valójában a délszlávkérdésben külügyminiszterként, majd utódként is Bárdossy László Teleki Pál politikai akarátát hajtotta végre. Mindkettőjük pedig a korabeli hivatalos Magyarország érdekét, akarátát szolgálta. Amely hatalom annak ellenére ragaszkodott az ezerestendős ország visszaállítása ábrándjához, hogy a csonka ország megvédésére sem lett volna képes hatékony agresszióval szemben.

⁴ Bárdossy László a népbírótság előtt. Szerk. Pritz Pál. Bp., 1991. 350–351.

⁵ Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky*, 356.

⁶ Ha tekintetbe vesszük, hogy e valótlan állítást a tények akkurátus tiszteletére ügyelő Tilkovszky Loránt is terjesztette, akkor a penetráció mélysége aligha kétséges. *Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla*. Szerk. Tilkovszky Loránt. Bp., 1986. 15–16. A cáfolatra lásd Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky*, 356. 148. j. Tilkovszky a hivatkozott helyen túl másutt is megismétli a Bárdossy elleni megalapozatlan vádat. Uo. 59. 48. j.

Nézőpontja a nemesi eredetű romantikus magyar történelemszemlélet

A nagy különbség a hivatalos Magyarország képviselői (így Teleki Pál, Bárdossy László) és Bajcsy-Zsilinszky Endre között eltérő pozíciójukból sarjadt. Az előbbieket – még ha végső fokon rosszul is politizáltak, hiszen katasztrófába vitték a nemzetet – alapjában nem függetleníthették magukat a nemzetközi kapcsolatok valóságától. Az ellenzéki politikusnak e téren ellenben hatalmas volt a szabadságfoka. Teljesen szabadon csónakázhatott ábrándjai világában. (Miközben természetesen mélyen meg volt győződve arról, hogy a múltat, a jelent s a várható jövőt ő látja jól.) Nézőpontja a nemesi eredetű romantikus magyar történelemszemléletben gyökerezett ezer szállal. Egyik jellegzetes gondolatmenete szerint „a korábban nemzeti öntudatukban gyöngébb, felsőbbrendű önkormányzatra vagy éppen teljesebb és önállóbb állami életre, nagyobb külpolitikai föladatokra, magasabb politikai hivatás betöltésére nálunk sokkal kevésbé felkészült szláv és román Duna-völgyi népek [...] föl nőttek mellettünk, mondhatnánk így is: mellénk nőttek”.⁷ A citátum is mutatja, hogy Bajcsy-Zsilinszky a nemzetet örök történelmi kategóriának gondolta. Ebben az öröklétben nőttek mellénk szomszédjaink. Ám hiába szállt sírba akkor már éppen két évtizede a magyar birodalom, ennyi idő tapasztalatai alapján sem támadt kételye afelől, hogy hatalmas bukása nyomán a térségben leggyengébbé vált magyarság „önkormányzatra vagy éppen teljesebb és önállóbb állami életre, nagyobb külpolitikai föladatokra, magasabb politikai hivatás betöltésére” szomszédjainál azóta is potenciálisan lényegesen alkalmasabb lenne. Aki esetleg vitatná interpretációnk pontosságát, annak szíves figyelmébe ajánljuk a politikus nagyhatalmakhoz intézett erőteljes felszólítását: „bizzák a maga belső erőire a középső Duna völgyét!”⁸

Való igaz, hogy az Európában akkortájt mértéket adó nagyhatalmak 1938 szeptemberében példás együttműködést tanúsítottak Csehszlovákia derekas megcsonkításában. Ám e direktórium is éppen Bajcsy-Zsilinszky vágyai ellen munkált. Hiszen a nagyhatalmi döntés a térség öngazgatásával szemben a beavatkozás fejlett példánya. Amit pedig előtte és utána műveltek, az is minden volt, csak olyasmi nem, amelynek alapján bárki is reálisan gondolhatott volna arra, hogy a középső Duna völgye belső erői a maguk akarata szerint formálhatják életüket. A térség elfogulatlan ismerői előtt az sem lehetett kétséges, hogy e belső erők közötti antagonizmusok okán a nagyhatalmak beavatkozásának döntően csak egymás közötti viszállyaik támasztottak akadályt.

Küldetéses ember volt

Bajcsy-Zsilinszky Endre az 1918–1919-es forradalmak bukása után berendezkedő ellenforradalmi Magyarországon a hatalom védte bensőségben vált 1923-tól ellenzéki politikussá. Annak a keresztény középosztálynak volt a gyermeke, harcos, tehetséges politikusa,

⁷ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Helyünk és sorsunk Európában*. Bp., 1941. 313–314. Idézi Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky*, 355.

⁸ Bajcsy-Zsilinszky: *Helyünk és sorsunk*, 350. Idézi Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky*, 355.

amely a világháborús vereségből azt a következtetést vonta le, hogy ha már a forradalmak kivették a hatalmat a döntően feudális eredetű nagybirtok és a vele szövetséges, döntően zsidó eredetű nagytőke kezéből, akkor a bukásuk után a döntően antiliberalissá vált középosztály országolása válik a nemzet javára. Történelmi hagyomány okán az előbbi erőnek grófok adtak arcot. Akik közben egymással is küzdöttek. Apponyi Albert, Andrássy Gyula és hívei a Habsburg-restaurációtól várták a legtöbb jót, Teleki Pál, Bethlen István és tábora ellenben jól tudta, hogy a legitimisták az új nemzetközi rendet veszélyeztetik, következésképp nem győzhetnek. Megosztottságuk is növelte a középosztály győzelmi esélyét. Nyerésre álltak, hiszen 1920. március 1-jén a soraikból származó Horthy Miklós Apponyi Albertre megalázó vereséget mérve lett ideiglenes államfő. Ám antiliberalizmusuk nem volt Európa-konform, azzal pedig, hogy katonai diktatúrában látták a konszolidáció útját, akaratlanul Bethlen István és hívei malmára hajtották a vizet. A mágnások is tudták, hogy sikerükhöz először meg kell zabolázni a fehérterroret, majd a régi rendet korszerűsített módon kell visszaállítani. A bethleni konszolidáció ezért hazánkat mérsékelten modernizálta.

A hatalomra törő keresztény középosztálynak leginkább Gömbös Gyula, Kozma Miklós, Bajcsy-Zsilinszky Endre adott arcot. Életútjuk eltérő vonásait döntően szociális érzékenységük, valamint politikai rugalmasságuk erősen eltérő foka adta. Zsilinszky az – úgy mond – „hülye” sorsra fogta, hogy az Gömbösnek és nem neki nyújtott módot telepítési törvény elfogadtatására. A *morbus latifundii* átkát mindnyájan ismerték, ám csak Gömbös volt képes kormányfővé emelkedni, s azt is tudta, hogy jellegéből adódóan – még ha akar-ná is – a rendszer nem tűr valóban radikális földreformot. A teóriák világában Bajcsy-Zsilinszkynek igaza lehetett, hogy nemzeti radikalizmusa „megfordíthatta volna Magyarország sorsát”.⁹ Ám vakság volt sorsot emlegetni ott, ahol egyszerűen a politikai rendszernek volt a foglya. Számos notabilitáshoz ugyan szabad bejárása volt, szükség szerint az államfőnél is megjelenhetett. Jó ügyek javára nexusai révén sok mindent kicsikarhatott, ám azt, hogy a rezsim a népért is legyen, a fából vaskarika képtelensége volt.

Erős szociális érzékenysége, s azon törekvése, hogy ne legyen ismét az országban 1918–1919 forradalmi hozta felfordulás, demokratikus érzületet fejlesztett ki benne. Ez annál inkább megtörténhetett, hiszen a két háború között jelentős társadalmi demokratizálódási folyamatok zajlottak le: a politikai, diplomáciai, katonai elitbe jelentős mértékben emelkedtek fel a kispolgárság (ahogy akkor mondták: az „alsóbb néposztályok”) gyermekei. A politikai demokratizálódás elé ellenben ismét a rendszer emelt vasos korlátokat. Alapvetően vérségi alapon elképzelt nemzetfelfogása,¹⁰ élete végéig le nem vetkőzött faji előítéletei, amelybe vad indulatú antiszemitizmusa mérséklődésével a német-séggel szembeni legalább annyira vad előítéletei¹¹ nyomultak be, ugyancsak demokraciáelfogásának korlátait csontosították.

⁹ Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky*, 361. 175. j.

¹⁰ Amelynél jelentős, bár erősen szubjektív engedményt adott a világnézeti szempont mérlegelésével: azok az egészben vagy részben idegen vérűeket, „akik gondolkodásukkal, érzületükkel, faji öntudatukkal, testi-lelki mivoltukkal, ösztöneikkel egyek és elválaszthatatlanok tudnak lenni a magyarsággal”, őket felvehetőnek tartotta a magyarság erkölcsi és faji közösségébe. Idézi Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky Endre*, 106. 70. j.

¹¹ Szerinte a magyarországi németek „mint a váratlanul, kivételes éghajlati viszonyok folytán elszaporodott legyek, rakták tele petéikkel, a fél- és fertályasszimiláció undok tenyészetével, silány és kiszikkadt közép-

Míg Gömbös és Kozma jelentős, Zsilinszky csekély politikai rugalmassággal rendelkezett. Küldetéses ember volt, aki már 1933. június 20-án a Képviselőházban – a magyar história tényeit erősen szelektálva, elfeledkezve azokról a labancokról, akik a Habsburgokkal való együttműködésben, pőrén fogalmazva: kiszolgálásukban látták (számos esetben teljesen joggal) a magyar érdekek védelmét – kijelentette: „nem vagyunk hajlandók a német impériumnak itt utat engedni. Itt német világ nem volt ezer éven át, s itt német világ nem lesz, hogy ezt megakadályozzuk, elmegyünk a golyóig és az akasztófaig!” Később is több ízben utalt hallgatósága előtt arra, hogy választott halállal fog meghalni. Ez nem maradhatott hatás nélkül környezetére. „... amikor felolvasta beszédeinek kéziratából a külpolitikai passzusokat, a saját esetleges mártíromságára célzó befejező szavaknál elcsuklott a hangja, és a szeme könnybe lábadt.”¹²

Gömbös ismerte barátja természetét, nem vette zokon a támadást. Közel két esztendővel később, Zilahy Lajossal hármásban elköltött közös vacsorájukon arra kérte barátait, hogy „minél szenvedélyesebben” folytassák németellenes kirohanásaikat. Azért, hogy a Führeknél az ország közvéleménye nyugtalanságára hivatkozhasson. „Én titeket – tette hozzá – a kormányajtóban minden egyes németellenes cikkekért véresre foglak fenekeltetni. Mert ez a politika.”¹³

Zsilinszky természetesen magas intelligenciájú ember volt, legkésőbb pártszervező kísérleteinek kudarcá nyomán tisztába jött azzal, hogy parlamenti képviselősnél soha nem lesz nagyobb közvetlen politikai hatalma. Lapszerkesztése, publicisztikai közvéleményre gyakorolt befolyása, fontos emberek szóban és írásban történő befolyásolásával kicsiny, de odaadó tábora előtti szerepléseivel kellett beélnie. Lelkének vigasz lehetett, de komolyabb jelentősége nem volt annak, hogy időnként és helyenként odamondogatt.¹⁴ Főleg fiatal hívei „itták a szavait”,¹⁵ a helyzet sajátosságához az a kétarcúság is hozzátartozott, hogy egyfelől – ahogyan életrajzírója találóan mondja – közéleti szereplésének a nagypolitikára gyakorolt hatása „szerény” volt, de mégis a tények azt mutatják, hogy a nagypolitika intézői rendre nem csupán figyeltek a szavaira, hanem személyét – ha jelentkezett – fogadták is. Ennek egészen bizonyosan az volt az oka, hogy a személyiségének erős kisugárzása volt. Szóval volt karizmája.

Küldetéses voltát számos megnyilvánulásával is erősítette. A vele nem túl jó viszonyban lévő Gábor testvérének írja 1939-ben: „sajnos, én valóban az az ember vagyok, akivel majd csak a halálom után fog parádézni a rokonság.”¹⁶ 1941–1944 közötti fegyvere a memo-

osztályunk kereteit” és ezzel „a vérbeli magyarság rovására” „svábbogárhaként” lepték el a tisztviselői, bírói, tábormoki kart, a klérust, az egész politikai vezetést. Mindezt annak a német származású Szekfű Gyulának írta 1942 tavaszán, akit a hitleri Németország elleni együttműködésre akart megnyerni. Akinek nem habozott megvallani azt a benyomását, hogy a Hóman Bálinttal együtt írt *Magyar történetnek* „bizonyos erős árja színezete” van. *Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla*, 47.

¹² Szegegy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz*. I–II. Bp. 1996. II. 292. Idézi Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky*, 662. 176. j.

¹³ Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal. *Új Látóhatár* 4 (1959) 241–263.

¹⁴ Amikor például 1931 nyarán Balatonfüred előtt vitorláztak, s átadta a kormányrudat a sportos Gömbösnek, akkor azzal ismerte el annak ügyességét, hogy ha már a politikához nem is ért, de legalább jól vitorlázik. Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky*, 213.

¹⁵ Uo. 362.

¹⁶ Uo. 362. 176. j.

randumírás. Nincs különösebb ellentmondás abban, hogy életrajzírója ugyanazon a lapon egyfelől azt írja, hogy Zsilinszky „tökéletesen tisztában volt közéleti szereplésének nagypolitikára gyakorolt szerény hatásfokával”, néhány sorral lentebb pedig az állítja, hőse dokumentumaival „akkoriban már az utókornak is dolgozott, saját későbbi emlékművének alapjait rakva le”. Aztán megint pár sorral később arról értekezik, hogy Zsilinszkynek „meggyőződése volt, hogy mindez hatással lehet a közelgő békére, pontosabban Magyarország megítélésére az európai újjárendezés során”.¹⁷

Igen, valóban így lehetett. És éppen ebben mutatkozott meg Zsilinszky gyakorta szinte teljes irrealizmusa. Nemhogy neki, még szegény hazájának sem lehetett semmi érdemi befolyása az európai újjárendezésre. Ezt Ivan M. Majszkij nevezetes 1944-es emlékirata a napnál világosabban megmutatja: „... a Szovjetunió politikájának Magyarországgal kapcsolatban arra kell korlátozódnia, hogy megőrizze a magyar államot, de lehetőség szerint szűkítse területét a néprajzi elvet szigorúan követve. Azokban az esetekben, ha az adott elv alkalmazásában valamilyen kétség merül fel, a kérdést Magyarország ellenében kell megoldani. Az Erdéllyel kapcsolatos [...] döntést felül kell vizsgálni a nemzetiségi elvnek megfelelően, de bizonyos előnnyel Románia javára [...] Magyarországot, legalábbis a háborút követő években, nemzetközi elszigeteltségben kell tartani.”¹⁸

Feloldhatatlan ellentmondásban

1941 tavaszán – Németország Jugoszlávia elleni agressziójával összefüggésben – a magyar vezetés feloldhatatlan ellentmondásba sodródott. Ha nem vesz részt az agresszióban, akkor a délvidéki, az időben még félmillió magyar kisebbség szerb dominanciából német dominancia alá szorul. Ezt a közvélemény aligha viselte volna el. Ha él a felkínált lehetőséggel, akkor Nagy-Britanniával kerül szembe végletesen. Zsilinszky nemhogy nem értette meg a helyzet lényegét, hanem levél kíséretében az április 11-én küldött memorandummal kioktató módon mutatott – járhatatlan – utat Bárdossynak.¹⁹

Néhány esetet leszámítva reménytelen volt közöttük a tényleges párbeszéd. Mert – miközben Zsilinszky helyesen szegezte le, hogy „nem a jogi szőrszálhasogatások és finomkodások korát éljük. Korunk durva, faragatlan”²⁰ – az emlékirat egyik része értelmetlen jogi szőrszálhasogatás, másik része zömmel a nemzetközi helyzet torzképe. Szót sem ejt a második bécsi döntésről, mely – döntően Németország erejéből, akaratából – Romániából országnyi területet hasított ki hazánk javára. Következőleg a magyar diplomácia messze nem alaptalanul harcolt azért, hogy Magyarország elsőként csatlakozhasson a német–olasz–japán háromhatalmi szerződéshez. Bárdossy és munkatársai természetesen tisztában voltak a helyzet egyenlőtlenségével.

¹⁷ Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky*, 362.

¹⁸ I. M. Majszkij feljegyzése a „jövendő világ kívánatos alapelveiről”. [Ford., közreadja Baráth Magdolna.] *Külpolitika* 23 (1996) 3–4. sz. 157–184. Az idézet helye: 165.

¹⁹ Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky Endre két memoranduma Bárdossy miniszterelnökhöz. *Századok* 135 (2001) 649–696. (Az áprilisi, első memorandum a 650–660. oldalakon található.)

²⁰ Tilkovszky: Bajcsy-Zsilinszky Endre két memoranduma, 657.

Mivel a revízió dolgában Zsilinszky alapállása jottányit sem különbözött a kormány és a közvélemény döntő hányada felfogásától, a nemzetközi kapcsolatokról birtokolt tudása pedig miért is lett volna a hivatások ismereténél több, ezért aligha talált az emlékiratban hasznosíthatót a beadványt átfutó miniszterelnök.²¹

„Ha Magyarország mai nemzetközi jogi helyzetét kellene egyetlen mondattal jellemezni, azt mondhatnánk: az semmi különös új kötelezettséget nem ró ránk. Ennek első következtetése az kellene legyen, hogy tehát minél teljesebben érvényesüljenek Magyarország politikai céljai, szempontjai, érdekei, szükségletei.” Ezzel a mondattal kezdődik a politikai helyzetet vizsgáló fejezet. Nem feledjük, hogy – virtuálisan – a nemzeti panteonban nyugvó mártírról van szó,²² ám a tények ez esetben sem fakulhatnak el.

1941 tavaszán ugyanis az alaphelyzetet egyetlen szóval le lehetett írni: háború. Aztán ezt a szót bővítve sem lett volna szerencsés rögvést a nemzetközi jog világába kanyarodni. Hanem arról kellett volna írni, hogy Nagy-Britannia élet-halál küzdelmet vív a nemzeti-szocialista Németországgal. Amiből következően London semmit sem akceptálhatott az őt elpusztítani akaró, Berlinnel szövetséges Budapest érveiből. Tehát Bajcsy-Zsilinszky Endre – segítség helyett – kimondottan akadályozta a gyenge idegzetű, mert gyenge egészségű miniszterelnököt a munkájában. Aki még ebben a pokolian nehéz helyzetében is átfutotta a zömmel fantazmagóriák tárházát tartalmazó emlékiratot.

„Revíziós igényeinket úgy kellene megfogalmaznunk és érvényesítenünk, hogy az ne gátja, hanem alapja lehessen a dunai népek önálló, szabad életének s a középső Duna völgye és a köréje újra kikristályosuló dunai önállóságnak.” Tudjuk, hogy dunai önállóság soha nem kristályosult ki. „Mivel pedig az igazán önálló és felsőbbrendű európai szerep vállalásához, viteléhez és betöltéséhez a dunai népek közül az ősi és legmaibb tapasztalatok szerint is az elemi erejű készség csak a magyarokban és a délszlávokban, mellettük kisebb mértékben a bolgároknak van meg, de sem a csehekben, sem a románokban, Csehország és Románia földrajzpolitikai adottságaiban sem: ezért a magyar politika és közéletéből a magyar revíziós politika sem hagyhatja figyelmen kívül a magyar-délszláv együttműködés parancsoló szükségét.”²³

Vélhetőleg felesleges idéznünk a további bölcsességeket. A diktálót²⁴ akkor ragadják magukkal e fantazmagóriái, amikor hazájának honvédjei a Wehrmacht segéderejeként vonulnak be a volt magyar impérium területére. Mert a parancsoló szükség – ismételnünk kell – úgy szólt: a németek vagy (a németek engedélyével) mi. Ám a fantazmagóriának is lehet, volt is reális alapja: a csehekkel és románokkal szembeni ellenszenv. A délszlávokkal szembeni nagy rokonszenvnek is megvolt a reális fedezete: Jugoszlávia volt a kisantant leggyengébb állama, már léte is tüske volt olasz szomszédja szemében, s a délszlávok vittek el a történeti Magyarországból a legkevesebbet.

1941. augusztus 5-én Bárdossy újabb emlékiratot kapott. A túlírt áprilisinál is messze terjedelmesebbet. És – megkönnyebbülten mondjuk – több vonatkozásban jót. Bár Bajcsy-

²¹ Nem ismerjük a Bárdossy által olvasott példányát, az iratközlés Bajcsy-Zsilinszky hagyatékából való.

²² Végakarata szerint Tarpán nyugszik.

²³ Tilkovszky: Bajcsy-Zsilinszky Endre két memoranduma, 658.

²⁴ Bajcsy-Zsilinszky Endre frásait, felszólalásait élettársának, Bende Máriának szokta lediktálni.

Zsilinszky megismétli azon tévedését, hogy lehetett volna a britek számára elfogadható formát találni a Délvidék elfoglalására. Téves állítása szerint „éppen a csetnikiek garázdálkodása jelenthetett volna döntő és cáfolhatatlan érvet egy olyan magyar akció számára, amely Jugoszlávia összeomlása nyomán ezeket a területeket s azok magyar és nem-magyar lakosságát a régi magyar történelmi jog címén rendészeti alapon és formák között megmenti az anarchiától. Ez felelt volna meg az erőviszonyoknak is, mert hiszen komoly katonai ellenállás nem volt és nem is lehetett szerb részről. De szerintem a magyar érdekeknek is, mert ezt a magatartást az egész világ közvéleménye elfogadta volna.”²⁵ Semmit sem változott hungarocentrikus felfogása, konokul továbbra is a hasznavehetetlen történelmi joggal érvelt, merő képzelgés volt a nemzetközi közvélemény egységességéről írnia.

Akkor még nem voltak biztos hírek a csetnikiek ortvátadásairól. Körültekintő, a következő esztendei küzdelmeit megelőlegező, amit ír. Egyfelől aláírja a „kíméletlen kézzel” való megtorlás szükségességét, ugyanakkor „kötelező magyar mérték”-ről, vagyis mértékletességről ír. Mert – nem ezekkel a szavakkal, de tartalmilag azt szegezi le –, hogy „egy-két ember” túlkapasánának megtorlása nem veszélyeztetheti „presztízsünket”, „nemzeti jövőnket”, a „szerb néppel való megbékélés”-t.

A sajtó délszláv ügyekben tanúsított magatartásának indokolt bírálata nyomán a Szovjetunióval való hadiállapotunk taglalásának helyesen adja a *Belesodródásunk az orosz-német háborúba* címet. „Minket Oroszország nem támadott, nekünk Oroszországban keresnivalónk nincsen, szovjet-orosz veszedelemről beszélni most, amikor a háborúba ilyen váratlanul korán, jóval a döntés előtt bonyolódtak bele és csak angol és amerikai segítséggel tarthatják valamiképpen magukat, szerintem legalább is időszerűtlen dolog. Különben sem lehet a szovjetet e pillanatban az oroszországtól elválasztani.” Helyesen állapítja meg: „hiába hangsúlyozzuk ki olyan következetesen a bolsevizmus ellen való harcunkat, valójában Oroszországgal állunk harcban a világközvélemény nagyobb fele előtt. Az igazság az, hogy mi támadtuk meg Oroszországot, holott a magyar történelmi magatartás mindig csak védekezés lehet mind keleti, mind nyugati irányban. Sem Bulgária sem Spanyolország nem üzent hadat Szovjet-Oroszországnak. A spanyolok légiókat küldenek a szovjet ellen. Vajon nem ez lett volna helyes, a magyar út is.” A hangsúlyt azonban itt is a jogi oldalra helyezi. Nem mérlegeli azt a nyomást, amit a hatalmas területi nyereségek, a katonai vezetés erőszakoskodása és a társadalmi klíma jelentett. Azt ellenben nagyon helyesen állapította meg, hogy a hadba lépéssel „végzetes mértékre emeltük a kockázatot”. Azt is jól látja, hogy „a németek aligha nyerhetik meg a háborút”. Ám megállapítása súlyát kortárs olvasója nem tarthatta nagynak. Mert azt a magyar hadba lépés időpontjával köti egybe. Amikor még a villámháború kudarca sem következett be.²⁶

A nemzetközi helyzetet magabiztosan elemző terjedelmes előadásának jellemző vonása, hogy a szerző – természetesen messze nem egyedülként – mértéktelenül túlbecsüli a személyiség szerepét. Az adott helyzetet jól összefoglalja: „Anglia és a brit birodalom önbizalma emelkedőben van és Roosevelttel, mint egy óriási pók szövi támaszpontjai között a maga

²⁵ Tilkovszky: Bajcsy-Zsilinszky Endre két memoranduma, 660–661.

²⁶ Uo. 663–664.

félelmetes hálózatát, építi szédületes arányokban és iramban az Egyesült Államok légi és tengeri flottáját, szárazföldi hadseregét.”²⁷

A *Különleges helyzetünk a szovjet–német háborúban s teljes izolálódásunk veszedelme* címet viselő alfejezet tartalmazza – saját megítélése szerint – a memorandum legfőbb mondani-valóját. E szerint – angol–amerikai győzelemmel számolva, tehát el sem gondolkodva annak esélyén, hogy Németország veresége esetén e térségben a Szovjetunió kerül hegemón helyzetbe²⁸ – az okozza számunkra a legsúlyosabb bajt, hogy „nem csak önkéntesen, de egyenesen lelkesedést mutatva mentünk bele ebbe a háborúba s főleg minden megfogható magyar ok nélkül”. [Bajcsy-Zsilinszky kiemelése. P. P.] Megállapítása a valótlanságok halmaza. A háborúba a kormány – ismételjük – kimondottan súlyos kényszerek hatása alatt ment bele.²⁹ A katonai vezetés valóban nagy erőket akart a frontra dobni, ám a Bárdossy által engedélyezett negyvenezer fős kontingens – főleg a román részvétellel egybevetve – a lehető legvisszafogottabb volt. Még ha ambicionálta volna is, a honvédség képtelen lett volna a németekkel lépést tartva a frontvonalba kerülni. A hátszágban látott el feladatokat. A kérdést a társadalom egészében nézve és az első világháborús helyzettel összevetve azt mondhatjuk, hogy kimondottan országos rosszkedv, közömbösség volt tapasztalható. Az 1941 áprilisára közel megduplázódott országban azt állítani, hogy a hadba lépés „minden megfogható magyar ok nélkül” történt – az bizony a valótlanságok egyik csúcspontja volt. Főleg ha tudjuk, hogy maga az emlékirat írója is meglátta a német égisz alatt újjászerveződött kisantant valóságát. Amelyhez hozzá kell tenni, hogy a birodalomban befolyásos körök Magyarország ismételt megcsonkítását mérlegelték.

A kívánsággondolkodás lankasztó példája, ahogy Churchill és Roosevelt irántunk való beállítódásáról ír. Személyiségük szerepének szokásos eltúlzását már fel sem hánytorgatva annak a valóságosságából indulunk ki, hogy mindkét nagyhatalom a háború utánra a versailles-i békerendszernél jobb megoldást irányozott elő. Tény, hogy a második bécsi döntés után a brit miniszterelnök elvileg elismerte Trianon igazságtalanságát. Ám a nyilatkozat veleje az volt, hogy London a háború alatti határmódosításokat nem ismeri el. A második bécsi diktátum eredményében természetesen ott volt a magyar diplomácia erőfeszítéseinek a sikere is. Ám Bajcsy-Zsilinszky fogalmazása – „visszaszerzés” – a főszerplő Berlin helyére valótlannul a kedvezményezettet, vagyis Budapestet állítja.³⁰ A kívánsággondolkodás másik, inkább tanulságos esete az, amikor az emlékiratíró azt állítja, hogy a leendő béketárgyaláson „Teleki Pál is okvetlenül föl fog szólalni”.

Teleki akkor már hónapok óta örök álmát aludta. A forrásközlő Tilkovszky Loránt pedig a vonatkozó 108. lábjegyzetben – 2001-ben vagyunk – megismétli évtizedek óta terjesztett állítását. „A magyar miniszterelnök halálát követően tartott rádióbeszédében Churchill a majdani béketárgyalásokra célozva többek közt ezeket mondotta: »A tárgyaló-

²⁷ Tilkovszky: Bajcsy-Zsilinszky Endre két memoranduma, 668–669.

²⁸ A mérlegeléshez vélhetőleg fontos adalék, hogy Teleki Pál öngyilkosságának egyik döntő eleme volt ennek a jövőnek a megsejtése.

²⁹ Ezzel eszünk ágában nincs a hadba lépésért Bárdossyt felmenteni. Számtalan alkalommal írtunk a hadba lépés elhibázott voltáról, ám a Bajcsy-Zsilinszky által állított képtelenséget természetesen magunk is elfogadhatatlannak tartjuk, cáfoljuk.

³⁰ Tilkovszky: Bajcsy-Zsilinszky Endre két memoranduma, 683.

asztalnál majd szabadon kell hagynunk egy széket Teleki Pál gróf számára. Ez az üres szék figyelmeztesse a jelenlévőket, hogy a magyar nemzetnek egy olyan miniszterelnöke volt, aki feláldozta magát az igazságért, amelyért mi is harcolunk.«³¹ Nos, a forrásközlő soha nem kutatott angol levéltárakban, állítását soha nem támasztotta alá angol forrással. Bán D. András ellenben rengeteg munkát végzett brit levéltárakban, hogy ezen állítás valóságtartalmáról meggyőződjön. Soha nem jutott eredményre. Mindennek alapján feltehetőleg megalapozottan állítjuk, hogy hazai földön született legendáról van szó. A magyar föld is – tudjuk – igen termékeny talaja a legendáknak. A rideg tényeket az érzékeny emberi lélek nehezen veszi tudomásul.³²

A várható jövőt firtatva Bajcsy-Zsilinszky teljesen helyesen írja, hogy az akkor fog rosszabbodni, „ha Magyarország egyetlen katonával is többet adna ebbe a német–szovjet–orosz háborúba, mint amennyit már eddig is beledobott”. Már mérlegeli, hogy a szovjet–német háború „nemsokára esetleg német–orosz–angol–amerikai mérközéssé” válik. Azt is tisztán látja, hogy az angolszász hatalmak szemében a honvédség Szovjetunióból történő kivonása révén Magyarország helyzete „lényegesen megjavulna”, ám szemernyit sem mérlegeli egy ilyen lépés megtételének lehetetlenségét. Mert továbbra sem hajlandó belátni a magyar–német erőviszony szörnyű aránytalanságát. A kormány mozgásterének beszűkültségéből közben valamit azért érzékelt. Ezt onnan lehet tudni, hogy azt javasolja, a finnek módjára adja a világ értésére az ország: „nem vagyunk egészen urai a magunk akaratának.” Annak ellenére nem látja meg ötlete képtelenségét, hogy négy sorral lentebb maga említi Bárdossynak a német sajtóban akkortájt megjelent cikkét. Ezen írás szerint Magyarország és a Szent István-i gondolat Közép-Európa legfőbb rendező ereje. A népi mondás ötlük a történész eszébe: vak vezet világtalant.³³

Az emlékirat ezután hosszan taglalja, hogy elérkezett volna „a magyar passzív ellenállás megkezdésének az ideje”. Mivel a szerző közben tudja, hogy fejtegetéseit aligha adhatná elő a parlamentben, a kormány iránti lojalitásával zárja a terjedős dolgozatot: *„egyetlen szavam sem irányul a magyar kormány, vagy annak nagyra becsült feje, a miniszterelnök úr ellen, kinek kiváló képességeit, izzó magyarságát a nemzet millióival egyetemben én is nagyra becsülöm és a nemzet nagy értékének tartom.”*³⁴ [Bajcsy-Zsilinszky Endre kiemelése. P. P.]

Baráti levél a halálos ítéletben

Bár 1941. december 5-én Magyarország hadiállapotba került Nagy-Britanniával és szűk héttel később Bárdossy az Észak-Amerikai Egyesült Államokkal szemben is kénytelen volt a hadiállapotot deklarálni, Bajcsy-Zsilinszky 1942. január 19-én a miniszterelnökhöz Igen tisztelt Barátom megszólítással és ugyanazzal a nagyrebecsüléssel írt terjedelmes levelet,

³¹ Tilkovszky: Bajcsy-Zsilinszky Endre két memoranduma, 683–684.

³² A kérdésre még Jeszenszky Géza: Magyarország a brit gondolkodásban és külpolitikában 1848-tól 1945-ig. *Külvügyi Szemle* 13 (2014) 2. sz. 150–175.

³³ Tilkovszky: Bajcsy-Zsilinszky Endre két memoranduma, 685.

³⁴ Uo. 696.

mint amellyel az augusztusi emlékiratát befejezte. A levél belekerült az 1945. november 2-án ellene első fokon meghozott halálos ítéletbe. Ám megcsonkítva. A kipontozott rész így hangzik: „Magam csak őszinte meghatottsággal emlékezhetem arról, hogy még Teleki Pál is leállította külpolitikai kritikánkat, Te pedig nemcsak hogy azt mondottad nekem az egyik bizottságban, Magyarországon mindenki és mindenhol szabadon beszélhet, hanem bizonyos megértéssel hallgattad az én finn példázatomat is és olyan választ adtál aggodalmamra, amely szerény közéleti pályám legnagyobb elégtételei közé tartozik. Még Teleki Pál is, aki pedig az elmúlt húsz év alatt a maga lényének legbelsejében legőszintebben alkotmányos felfogású államférfiú volt, s a maga külügyminiszterével, Csáky István-nal szemben nyílt képviselőházi ülésen nekem adott igazat például a 48-as parlamenti reform kérdésében, a rettentő német nyomás alatt az érdekképviselési gondolatnak országgyűlésünkre való beépülésén törte a fejét, jórészt gyöngye közjogász-tudósok sugallata alatt. És az azóta is csak megnehezült belső helyzetben Te szembeszállottál az imrédymussal, szinte jó akaratúlag az én külpolitikai bírálatomat, egyetlen kívánságot nem ejtettél arról, hogy hallgassunk erről vagy arról a kérdéstről s nekem válaszolva a vérbeli magyar államférfi magaslatáról és stílusában szállottál szembe a Seyss-Inquart új Európa tervével, s ami a legfontosabb: egyetlen hangot nem ejtettél, egyetlen lépést nem tettél a magyar alkotmányosság, sőt a magyar parlamentarizmus ellen. Neked köszönjük, a Te tiszta magyar elmédnek és szívednek elsősorban, hogy az európai kontinensen Európa megmaradt az utolsó alkotmányos és parlamenti szigetnek.” A dicséret-özön ez után nem csupán tovább folytatódik, hanem – bár kimondatlanul – önkritikába csap át: „*Igazságtalanság és időtlen ortodoxia volna részemről és a velem érzők és gondolkodók részéről*, ha el nem ismerném és valaha is elfelejteném ezt a mérhetetlen jelentőségű teljesítményedet s Veled együtt igazán kiváló és mélyen magyar szellemű belügyminiszterednek, Keresztes-Fischer Ferencnek érdemét a magyar alkotmányosság idáig való megőrzése körül, ideszámítva *katonai részvételünk bölcs korlátozását* a Szovjet-Oroszország ellen való háborúban. Magam éles külpolitikai ellenzékben érzem magamat Veletek szemben.” [Bajcsy-Zsilinszky Endre kiemelése. P. P.] Itt még nincs vége a mondatnak, hanem folytatódik a „tiltakozom” szóval, amely az ítélet szövegében új mondat kezdő szavaként jelenik meg. Tehát: „Tiltakoztam annak idején a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásunk ellen.” Majd egy szófordulat után hangvétele megkeményedik Bárdossyval szemben. Mielőtt ennek taglálásába fognánk, el kell mondanunk, hogy további kutatásnak kell majd tisztáznia, vajon mikor következett be 1941. augusztus 5. és 1942. január 19. között Bajcsy-Zsilinszkynek az a miniszterelnök számára kedvező fordulata, melyben a teljesen pejoratív *beledobott* szóval szemben a magyar alkotmányosság megőrzésének kategóriájába vonta be „*katonai részvételünk bölcs korlátozását* a Szovjet-Oroszország ellen való háborúban”. A kérdésre ugyan jelenleg nem tudunk válaszolni, de az nem lehet kétséges, hogy a fordulatot január 19-ig nem mosta el a két nagyhatalommal szemben bejelentett hadba lépés. És a korábbi terminusaival szemben a *Szovjet-Oroszország* kifejezés használata is e vonatkozásban a realitásba való megérkezését jelzi. [Kiemelések. P. P.] Azután azt is ki kell majd deríteni, hogy mikor, kinek a befolyására látja meg hirtelen az ellenzéki politikus azt „a rettentő német nyomás”-t, amiről emlékirataiban mit sem akar tudni.

Bárdossy megítélésében Zsabya, a vérengzés megállításában való kormányzati tehetlenség, valamint újabb honvédelakulatok Szovjetunióba küldésének a híre hozta meg a fordulatot. A Bárdossy Lászlóról szóló munkáimban – így a 2001-ben megjelent dokumentumregényben – azt írtam, hogy „ekkortól nemhogy egyetlen jó szava sem volt róla, de ezentúl a magyar história egyik legsötétebb figuráját látja benne”. Bartha Ákos tapintatosan mutat rá tévedésemre. Ugyanis a politikusnak Horthy Istvánhoz írott február 5-i levelében Bárdossy „kiváló magyar ember”, aki „gyöngének bizonyult”.³⁵ Köszönöm a korrekciót. Nem vagyok Bárdossy László monográfusa. A kivégzett kormányfőről szóló írásaimban a hangsúly a nagy vitakérdésekben való pontos eligazodáson van. És azokban – mint előljáróban is írtam – minden erőfeszítés ellenére nemigen jutunk előbbre.

A menesztett politikus vérig sértődött. 1943-ban *Magyar politika a mohácsi vész után* címmel publikált könyvet. Bár a megíráshoz jeles historikusokkal is konzultált, munkája évtizedekkel később is inspirált szaktörténészt, ám célja elsősorban miniszterelnöksége megértetése-felmentetése volt.

A könyv olvastán Bajcsy-Zsilinszky Endre – aki, láttuk, 1942 elején még azt is elismerte, amit 1941 augusztusában nem volt hajlandó elismerni – mérhetetlenül felháborodott. „Ennek az embernek – írja 1943. december 27-én Keresztes-Fischer Ferencnek, tehát Bárdossy volt belügyminiszterének, aki egészen az 1944. március 19-i megszállásig hivatalában maradt – ezer év alatt egyik legfőbb bűnösnek a magyar történelem során, van merészsége arra, hogy egy elmúlt korszak eseményeinek hamis és görögtüzes megvilágításával nemcsak magát mentse, hanem általános oktatást adjon, hogy kell viselkednie az igazi politikusnak, a nagyszabású államférfinak.” Láttuk, hogy a halálos ítéletébe argumentációként beillesztett 1942. január 19-i levelét a bíróságnak meg kell csonkítania. Hiszen abban maga Bajcsy-Zsilinszky Endre volt az, aki Bárdossy politikáját még Teleki Pál politikája fölé is helyezte. Miközben a bíróság úgy érvelt Bárdossy bűnössége mellett, hogy hamis ellentétet konstruált Teleki és Bárdossy politikája között.

Nincs rá bizonyíték, de nem kizárt, magam pedig feltételezem, hogy Keresztes-Fischer Ferenc tájékoztatta Bárdossyt: volt magasztalója messze túlment azon a bírálaton, amit az 1942. január 19-i levél második részében megfogalmazott. „Én az ő helyében elbújnék az emberek elől, vagy talán felakasztanám magam, hogy ne azzal a megtisztelő halállal pusztuljak el, golyóval, mint szegény Teleki Pál.”³⁶

A hála ugyan nem történeti kategória, de vad gyűlölködésében Bajcsy-Zsilinszky annyira szembekerült még három esztendeje sem történt Bárdossy iránti áradozásával, hogy nem lehet nem emlékeztetnünk 1942. január 19-i fogadkozására. Soha nem fogja elfeledni... Alaposan elfeledte.

³⁵ Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky*, 375.

³⁶ Bárdossy László a népbíróság előtt, 15., 351. 58. j., valamint *Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla*, 203.

Népbíróvási tárgyalás a szophoklészi drámák hófokán

Bárdossy László büszke magyar úr volt. 1945-ben Svájcban mélyen sértette, hogy gyűjtőtáborban kellett családjával együtt laknia. Úgy vélte, hogy – diplomata-útlevél birtokában – jogukban van szabadon mozogniuk. Ezzel kihívta a sorsot. A svájci kormány a kiadása mellett határozott. Ismét visszakerült Németországba, az amerikaiak letartóztatták. Hónapok múltával háborús bűnösök társaságában megbilincselve Magyarországra szállították. Vele indították a népbíróvási perek sorát. Nagyvad kellett. Tudta, hogy meg kell halnia. Volt barátja, majd gyűlölködő ellensége akkor már közel esztendeje nem volt a földi életben.

A népbíróvási tárgyalás nemegyszer a szophoklészi drámák hófokán izzott. A bíróság oldalán annak az igazsága volt, hogy annak a férfinak az ügyét tárgyalták, aki a Szovjetunió elleni hadiállapotot bejelentette. Mely után már az 1945-ös totális csődig nem volt megállás. Kilencszázezer halott, a nemzeti vagyon mintegy negyven százalékának pusztulása a semmiért. Hiszen az ország előtt egy újabb Trianon képe rajzolódott ki. Bárdossy oldalán műveltségén, ragyogó intellektusán, félelmetes vitázóképességén túl ott volt az az irdatlanul nagy tény, hogy Trianon valóságát az ország 1945-ig egyszerűen képtelenségnek tartotta. A tárgyalóteremben zömmel azok voltak, akik nem alaptalanul vélték úgy, hogy tönkrement életük, elpusztított rokonuk, rokonaik sorsának felelősét éri most utol a végzete. A tárgyalóterem falain kívül viszont zömmel a hallgatag közvélemény volt. Amely azt tartotta, hogy Trianon bajnokát ártatlanul küldik a halálba. Ennek egyik jeleként a tanácsvezető bíró ablakát az egyik éjszaka kővel beverték.

A tárgyalás drámájában számos ízben hangzott el érvként Bajcsy-Zsilinszky Endre neve. Idézték halálát, felolvasták érveit, a vádlottat szenvedélyesen elmarasztaló fordulatokat. A vádlott azonban ismerte meghalt volt barátja másik arcát is. És miközben nagy leleményességgel magáról a bűn piszkát mosta-mosta, egyszer csak átszakadt a gát. Kiömlött a cinizmusa. Mint a legtöbb politikusból, Bárdossy Lászlóból is volt egy jó adag cinizmus. Ám balga az, aki nem képes cinizmus és cinizmus között különbséget tenni. Úgy is mondhatnánk, hogy a számtalan cinizmus között hajszálpontosan eligazodni.

Így történt, hogy amikor a január 19-i levél felolvasása nyomán a tanácsvezető bíróval való szóváltása közben, nyugalmából kizökkenve elmondta, hogy a Képviselő úr szeretett vele bizalmasan levelezni, ahelyett, hogy „nemzetmentő javaslataival” az országgyűlés elé állt volna, nyeglén megkérdezte: „Miért nem a parlamentnek felelős miniszterelnököt bombázta vele?” A bíró erre lehordta, felszólította, hogy fogja be a száját, megbilincselte, s a teremből kivezetette. Az ismét fölénybe került vádlott meghajolt és köszönömöt mondott.³⁷

A Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény értelmében hazánk csak a békeszerződés megkötése nyomán nyerte vissza függetlenségét. Addig az állami főhatalmat a Szövetséges Ellenőrző Bizottság – élén Kliment Jefrimovics Vorosilov marsallal – gyakorolta. Az incidens után Major Ákos tanácsvezető bírónak a SZEB angol parancsnokságán kellett

³⁷ Bárdossy László a népbíróvási tárgyalás előtt, 162–163. 221. j.

felelnie eljárásáért. Az elnöklő Vorosilovnak ellenben „csak” az érdekeiket sértő esemény volt ügy. Például az, amikor a Magyar Központi Híradó élén álló Ortutay Gyula a BBC-vel kötött hírcsere-megállapodást. Ekkor megfenyegette: ha még egyszer megkérdezésük nélkül hasonlót cselekszik, elválasztják a fejét a nyakától.³⁸

Ilyen és hasonló dolgok 1945-ben és utána jelentősen befolyásolták Magyarország új életét. Amelyből következőleg 1989–1990-ben ismét neki kellett rugaszkodnia – és erre a nemzetközi körülmények alakulása végre-valahára jó esélyt adott – sorsa jobbra formálásának...

³⁸ Ortutay Gyula: *Napló*. I–III. Bp., 2009–2010. I. (1938–1954) 10.

CONTENTS

STUDIES

- Hajnalka Kuffart – Tibor Neumann** “*He will have such a beautiful entourage as few lords do in Italy*”. *The organisation of the archiepiscopal court of Esztergom in 1486/87* 323
- Júlia Papp** *The Memory of the Site of the 1526 Battle of Mohács* 383
- Kornél Nagy** *From Constantinople to Temesvár. The Vicissitudes of Minas Paronean, Armenian Uniate Missionary in Transylvania* 427
- Michael K. Silber** *Kossuth Blessed by a Rabbi. The Metamorphosis of a Political Legend* 459
- Miklós Konrád** *Intermarriage and Assimilation. Arguments for the Introduction of Christian–Jewish Marriage* 483
- Csaba Keresztes** *The Hungarist Movement in Emigration and the 1956 Hungarian Revolution* 495

HERITAGE

- Zoltán I. Tóth** *Székelys and Romanians in the Gesta Hungarorum of Master Simon of Kéza. Part II.* 525

REVIEW

- Pál Pritz** *László Bárdossy and Endre Bajcsy–Zsilinszky* 557

E számunk szerzői

Keresztes Csaba, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára • Konrád Miklós, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Újkori osztály • Kuffart Hajnalka, tudományos munkatárs, BTK TTI, Középkori osztály • Nagy Kornél, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Kora újkori osztály • Neumann Tibor, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Középkori osztály • Papp Júlia, tudományos főmunkatárs, BTK, Művészet-történeti Intézet, 19. századi építészeti és képzőművészeti osztály • Pritz Pál DSc, egyetemi magántanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományok Doktori Iskola, Modernkori Magyarország Doktori Program • Michael K. Silber, PhD, Jeruzsálemi Héber Egyetem [Cardinal Koenig Senior Lecturer in Austrian Studies, Department of Jewish History and Contemporary Jewry, The Hebrew University of Jerusalem] • [I. Tóth Zoltán], történész, akadémikus, dékán, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történettudományi Kar.

(BTK TTI = Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál.

Ára: 1000 Ft

Előfizetőknek: 850 Ft

